

Костицький Михайло Васильович – академік Національної академії правових наук України, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

ПРО НАУКУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ, КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО І ЗАКОНОДАВСТВО (ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОГЛЯД)

Розглянуто проблеми кримінального процесу як науки, галузі права і галузі законодавства, показано їх взаємозв'язок, але не тотожність. Указано на необхідність розвитку таких складових науки кримінального процесу, як її філософія, теорія, методологія, історія і компаративістика.

Ключові слова: кримінальний процес; кримінальне процесуальне право; кримінальне процесуальне законодавство; наука кримінального процесу.

Рассмотрены проблемы уголовного процесса как науки отрасли права и отрасли законодательства, показывается их взаимосвязь, но не тождественность. Указывается на необходимость развития таких составных науки уголовного процесса, как ее философия, теория, методология, история и компаративистика.

Ключевые слова: уголовный процесс; уголовное процессуальное право; уголовное процессуальное законодательство; наука уголовного процесса.

The problems of criminal process as sciences, fields of law and industry of legislation are considered, their intercommunication is rotined, but not identity. It is indicated on the necessity of development of such constituents of science of criminal process, as its philosophy, theory, methodology, history, and komparativistika.

Keywords: criminal process; criminal judicial right; criminal judicial legislations; science of criminal process.

Ч філософії та сучасному наукознавстві наукою вважається особливий вид пізнавальної діяльності, спрямований на вироблення об'єктивних, обґрунтованих, верифікованих знань про світ. Наука є соціальною за своїм характером і вона взаємодіє з такими видами пізнання дійсності, як філософське, художнє, теологічне, міфологічне та буденне (побутове).

У Стародавньому Світі пізнання не диференціювалося на види і була цілісним на базі міфології, теології та філософії. Власне наукове пізнання виділяється Аристотелем, а потім майже через дві тисячі років – Рене де Картом. Розвиток наукового пізнання та диференціація галузей наукового знання – досягнули апогею наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. З середини ХХ ст. почав чітко виявлятися процес інтеграції – диференціації наукового знання. Цьому завдячують своєю появою такі науки, як правова кібернетика, юридична психологія, юридичний та юрисдикційний процес та ін.

Одночасно спостерігається завершення епохи Модерну, яка тривала не менше як двох-трьох століть та початок на зламі ХХ–ХХІ ст. нової епохи – Постмодерну. Ця остання характеризується не лише такими негативними рисами, як загальна деструкція, скепсис, критиканство, нігілізм, тотальне заперечення попереднього наукового та художнього досвіду та ін., а й новими тенденціями в науковому пізнанні та пізнанні взагалі. Навіть у точних науках (фізика, біологія) на зміну методології наукового прагматизму, раціоналізму з математичними методами дослідження приходять «художні» методи пізнання: інсайт, катарсис, озаріння.

Інакше кажучи, усе чіткіше прослідковуються в науці інтеграційні процеси, завдяки яким творяться метануки з тенденцією до творення єдиної і всезагальної Науки (?!). В юриспруденції спостерігаємо вияв цього процесу в зародженні (відродженні) і розвитку енциклопедії права, юридичного, юрисдикційного права, приватного, публічного права, інформаційного права.

Юридична наука як складова частина науки є різновидом пізнання держави і права, об'єктивних закономірностей їх виникнення, розвитку і занепаду, виявлення їх місця і ролі в суспільному житті [1, с. 472]. Предметом юридичної науки є держава і право в їх єдності та взаємозв'язку. Юридична наука складається з галузевих юридичних чи дуалістичних (на стику з іншими галузями знання), які можна поділити на кілька груп: 1) філософські, теоретичні та методологічні та компаративістичні; 2) конституційно-правові; 3) історико-правові; 4) галузеві: а) матеріально-правові, б) процесуальні, в) міжнародно-правові; 5) прикладні.

Наука кримінального процесу є однією з галузевих юридичних наук, яка виявляється як пізнання кримінальної процесуальної процедури та виробляє теоретичну і методологічну основу кримінальної процесуальної діяльності, правового і законодавчого її врегулювання.

Показовим є те, що навіть у такого видатного процесуаліста радянської епохи, як М. С. Строгович кримінальний процес трактується як діяльність держави, органів дізнання, слідства, прокуратури, суду та

правовідносини цих органів між собою, з громадянами і організаціями, на яких поширюється їх діяльність та які беруть участь в цій діяльності.

Наука кримінального процесу чітко не виділялась, а швидше трактувалась як кримінально-процесуальне право, тобто сукупність правових норм, які регулюють діяльність суду, прокуратури, слідства у їх взаєминах між собою та з громадянами і організаціями [2, с. 36].

Можна з сумом констатувати, що вслід за М. С. Строговичем така трактовка кримінального процесу перенесена і в українську процесуальну науку. І навіть такі відомі вчені, як М. М. Михеєнко, В. М. Тертишник, Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко на виділення і визначення кримінально-процесуальної науки достатньої уваги не звертають. Можна стверджувати, що вперше деяку характеристику кримінально-процесуальної науки дано в підручнику підготовленому за редакцією академіка Ю. М. Грошевого та доцента В. М. Хотинця [3, с. 14]. Вони вказують, що поняття «кримінальний процес» слід розуміти як вид державної діяльності, кримінально-процесуальну діяльність, науку і навчальну дисципліну [3, с. 14]. Такої думки дотримується і професор Л. Д. Удалова [4, с. 10–11].

На мій погляд, нині цього вже замало. Необхідно рухатись вперед. І щоб кримінальна процесуальна наука від коментування Кримінального процесуального кодексу України перейшла до розвитку власне науки, необхідно мати на увазі, що будь-яка галузь пізнання і знання стає тоді наукою, коли в ній розвинулися такі складові: 1) філософія галузевої науки; 2) теорія; 3) методологія; 4) історія; 5) компаративістика.

Найбільш цікавим є те, що в нас є достатньо вагомі теоретичні напрацювання у вигляді монографій, кандидатських і докторських дисертацій, але вони не входять до системи процесуальної науки, та й академічного курсу кримінально-процесуальної науки немає.

З огляду на вищенаведене виникає запитання: а чи є в нас наука кримінального процесу? Відповідь позитивна: є. Як же визначити об'єкт і предмет цієї науки? Уважаю, що тут треба слідувати із загальних наукознавчих положень про те, що об'єктом науки є природа, її фрагменти, соціальна дійсність та її підсистеми, суспільство взагалі та його складові, соціальні норми та їх різновиди та ін. Та частина, сторона, складова чи підсистема об'єкта, яка досліджується наукою нині і тут виступає предметом науки. Невід'ємною частиною науки як пізнання є її методологія, методика і методи. При цьому методологію слід розуміти як теорію з категоріями і концепціями, світогляд, учення через призму яких здійснюється пізнання, методика – це технологія застосування методів процедур дослідження, а метод – це інструмент, спосіб, прийом за допомогою якого здійснюється пізнання.

Юридична наука, як уже вказувалось, об'єктом пізнання, має державу і право, предметом же цієї науки є окремі вияви, характеристики, функції, діяльність держави, розвиток права і законодавства з врегулювання суспільних відносин.

В юридичній науці сформувався стереотип, запозичений з марксистсько-ленінської філософії про єдність та зумовленість предметом методу дослідження (пізнання) та про наявність власного

«юридичного» методу. Уважаю, що вже необхідно переглянути цей архаїчний підхід: юридична наука користується здебільшого методами, розробленими іншими науками – логікою, лінгвістикою, герменевтикою, психологією, теорією систем, кібернетикою, інформатикою, математикою, соціологією, статистикою, синергетикою та ін. Міркування щодо «формально-логічного», «юридико-догматичного» методів є на повертку знову ж таки використанням методів логіки, герменевтики та ін. в юридичній сфері. Інакше кажучи, юридична наука запозичує і методологію, і методи наукового пізнання. Специфікою відрізняється хіба-що методика юридичного пізнання. Та й то ця специфіка оригінальною є лише до певної межі. Виникає запитання: так, що ж є об'єктом, предметом і методом науки кримінального процесу? Видіється, що об'єктом тут виступає та сфера соціуму, яка пов'язана з кримінальним судочинством (у широкому смислі), а предметом виступають, правовідносини, які виникають в зв'язку із учиненням злочину, його розслідуванням і судовим розглядом, визначенням міри і виду покарання чи оправданням підсудного, сама діяльність суб'єктів кримінального процесу, історія кримінального судочинства, його специфіка в інших країнах, міжнародне кримінальне судочинство.

Предметом науки кримінального процесу виступають фрагменти, підсистеми об'єкта кримінального процесу, які досліджують в цей момент окремі вчені, наукові колективи, наукові школи, усім вчені процесуалісти України.

Методами науки кримінального процесу є ті самі методи, що використовуються іншими юридичними науками: логічні, герменевтичні, лінгвістичні, психологічні, соціологічні, математичні та ін. У цій науці, звичайно, можуть бути використані опис, порівняння, вимірювання, спостереження, моделювання (у тому числі математичне), узагальнення, моделювання та ін.

Тому, якщо «наука кримінального процесу» є наукою, то пізнаючи об'єкт і предмет за допомогою методів через застосування певних методик та через призму певних методологій вона має давати наукове пояснення соціальної дійсності, пов'язаної з кримінальним судочинством, виробляти наукові поняття та розкривати і пояснювати певні, закономірності кримінально-процесуальної процедури, її витоки, зміст і перспективи. Крім того, що ця наука має містити, як уже вказувалось, філософську (світоглядну), теоретичну, методологічну, історичну і компаративістичну складові.

Крім указаних складових об'єкта і предмета науки кримінального процесу, вона також вивчає кримінальне процесуальне право і кримінальне процесуальне законодавство. В юридичній науці, а особливо в науці кримінального процесу між цими останніми поняттями не робиться ніякої різниці. І хоч радянська формула: «Право – це возведена в закон воля пануючого класу (всього народу)» серйозно ревізується, нині ця дефініція звучить трохи інакше: «...право – система соціальних, загальнобів'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою». Тут йдеться вже не про те, що право встановлюється державою, оскільки це б суперечило принципу верховенства права

(ст. 8 Конституції України); право не визначається як похідне від держави, вторинне. У неоліберальній державі, якою є Україна, право є первинним щодо держави, вона має формуватися на підставі права і відповідно до нього [5, с. 13–14].

У радянській правовій системі та у деяких країнах так званої континентальної системи права домінуючою методологією правознавства є позитивізм чи «правовий позитивізм». Основи наукового позитивізму закладено О. Контом ще в першій половині XIX ст. Вони зводилися до того, що будь-яке фактичне (позитивне) знання є відносне, та до того, що наукове пізнання полягає у збиранні, нагромадженні, систематизації і класифікації «наукових» фактів.

Методами такого пізнання виступає спостереження, експеримент, вимірювання. О. Конт відносив до «позитивних» наук знання про людину, соціум (а значить про державу і право – *М.К.*). При цьому «позитивне» розумілося, як «корисне», «достеменно відоме». Позитивна наука – це знання про те, що є насправді, а не результат якихось метафізичних (філософських) домислів та спекуляцій. Правовий позитивізм бачить право лише у вигляді конкретних юридичних систем, які оцінюються за формальними ознаками: легітимність джерела, наявність санкцій, публікація нормативних актів. Слово «позитивізм» у понятті «правовий позитивізм», керуючись на «позитивні» правові факти, «позитивну» ідентифікацію законів за допомогою зрозумілих і публічних критеріїв, що дає змогу особі, не вдаючись до моральних суджень, свідомо й однозначно визначати вимогу законів та дотримуватись їх [6, с. 43].

Для правового позитивізму характерним є ототожнення права і закону, абсолютизація державного суверенітету, прагнення дати ціннісно-нейтральне поняття права.

Правовий позитивізм заперечує можливість пізнання сутності (змісту) права. Його методологією є емпіризм з емпіричними методами пізнання зовнішніх ознак, дескриптивним (описовим) викладом змісту права, аналітичним (логічним і лінгвістичним) підходом до правової норми. Позитивізм слідує з того, що слід відрізнити реально існуюче право від того, яким воно має бути неможливо [7, с. 30–35]. І власне правом є реально існуюче право (чи швидше законодавство).

Протистоїть правовому позитивізму природньо-правовий підхід (*ius-naturalismus*) в основі якого лежить ідея, що всі існуючі правові норми ґрунтуються на якихось об'єктивних началах, котрі не залежать не тільки від волі людини, а й від волі держави чи суспільства. Візрцем таких об'єктивних начал виступає природа, її закони. Природне право розуміють як порядок, норми поведінки людини в суспільстві, які випливають з самої суті природи, а не з волі суверена (монарха, парламенту, народу).

Юснатуралістичний підхід вбачає у праві передусім вияв законів Буття, природних законів, моралі і релігійних норм, а не лише волі законодавця. Його воля не може бути вищою від загальних законів Буття і природи, а має з ними узгоджуватися. Тому такий підхід дає змогу визнавати «неправовимим» ті закони, які йдуть в розріз з природними законами та мораллю.

Ще один момент: право в юснатуралістичному сенсі містить вияви на рівні правосвідомості бажаного права, тобто, права, яке має бути установлене, прийняте.

Виникає запитання: чи кримінально-процесуальне право це право в розумінні позитивістського підходу, чи і юснатуралістичного? На мою думку, наука кримінального процесу в підході до розуміння кримінально-процесуального права твердо стоїть на базі позитивізму, ототожнюючи при цьому кримінально-процесуальне право і кримінальний процесуальний закон. Але в цій «фортифікації» вже пробито серйозні діри. Реалізація в рішеннях Конституційного Суду України (як суду права, а не факту) принципу верховенства права, підхід до компетенції органів слідства, прокуратури, суду саме з цих позицій зумовив ревізію низки положень КПК 1960 р. (а ці положення трактувалися як «норми права»). Це дало поштовх й іншим судам (у першу чергу Верховному Суду України) діяти іноді в парадигмі верховенства права у протигагу верховенства закону. Ці та інші обставини спонукали авторів нового КПК України включити верховенство права в ч. 1 ст. 7 як загальну засаду кримінального провадження, а ст. 8 цього Кодексу присвятити верховенству права. І ця норма виписана раніше за ст. 9, у якій йдеться про законність чи верховенство закону в кримінальному процесі.

Можна погодитись з міркуванням, що засада верховенства права у кримінальному процесі має інтегральний характер і вона ввібрала в себе законність, рівність, повагу до людської гідності, доступ до правосуддя та ін. [8, с. 40].

Необхідно висвітлити і питання, пов'язані з системою «наука-право-законодавство» кримінального процесу. Кримінально-процесуальне законодавство – це система нормативних актів, якими регулюються суспільні відносини у сфері кримінального судочинства.

За роз'ясненням Конституційного Суду України, кримінально-процесуальне законодавство слід розуміти не лише як акти вищого законодавчого органу – Верховної Ради України, а й інші нормативні акти, у тому числі укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, які розвивають і конкретизують акти законодавчої влади.

Кримінально-процесуальне законодавство не вичерпується Кримінальним процесуальним кодексом України. Норми, пов'язані з кримінальним процесом, містять закони «Про міліцію», Службу безпеки, прокуратуру, митницю, пенітенціарну систему, систему органів надзвичайних ситуацій, прикордонну охорону, податкову службу та ін. Звичайно, КПК України є головним законодавчим актом і всі інші акти, які регулюють кримінально-процесуальні відносини, мають з ним узгоджуватися. Але КПК України не вичерпує і не може врегулювати повністю всю сферу кримінально-процесуальних взаємин. З одного боку, якщо всі норми щодо всіх органів, які діють у сфері кримінального судочинства включити в єдиний КПК України, то за обсягом він буде більшим за *Corpus juris civilis*. Таким чином іде тенденція до зростання обсягу цього законодавчого акту: якщо попередній КПК містив 449 статей, то нинішній – уже 614. І навряд чи можна стверджувати про його абсолютну повноту та остаточність. На мій погляд, уже через менше ніж

півроку від часу його введення в дію звучать голоси про необхідність доповнення кодексу десятком-другим нових статей. А теоретики і практики ще достатньо не засвоїли те, що є в наявному тексті кодексу.

Кримінально-процесуальний закон закріплює процесуальну форму кримінального судочинства, конкретизує положення Конституції України про гарантії і захист прав і свобод людини у кримінальному процесі.

У зв'язку з наведеним вище слід вияснити як співвідносяться кримінальне процесуальне право і кримінально-процесуальний закон. Навряд чи можна погодитися з міркуваннями, що право є змістом, а закон – формою вираження права. Те, що поняття «право» є ширше за поняття «закон» – це очевидно. І вони знаходяться швидше в ієрархічному взаємозв'язку як ціле (право) і частина (закон). Закон є звичайно джерелом права, але не єдиним і не монопольним. Поряд такими є традиції, звичаї, міжнародні норми. З другого боку, новий КПК України закладає перспективу кримінально-процесуальної діяльності не лише в суворій відповідності до закону, а й відповідно до права, а значить відповідно до справедливості, рівності, свободи, прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шемшученко Ю. С. Юридична наука : в 6 т. / Юридична енциклопедія : редколег. Ю. С. Шемшученко та ін. – Т. 6. – К. : Укр. енцикл. – 2004.
2. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса / Строгович М. С. – М. : Изд. «Наука». – Т. I. – 1968.
3. Кримінальний процес України : підруч. для студ. / Ю. М. Грошевої та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого і В. М. Хотинця. – Х. : Право, 2000.
4. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України : підруч. / Удалова Л. Д. – К. : Вид. Паливода А.В., 2007.
5. Філософія права : навч.-метод. посіб. / за ред. акад. М. В. Костицького. – К. : КНУВС, 2007.
6. Кузнецов В. І. Правовий позитивізм : в 6 т. / Юридична енциклопедія ; редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Т. 5. – К. : Укр. енцикл., 2003.
7. Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Даніліяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002.
8. Кримінальний процесуальний кодекс. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстиніан, 2012.